

Гаврилюк Олена Олександрівна
художниця-реставраторка творів із тканини I категорії,
завідувачка відділом наукової реставрації пам'яток,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
len4ik_m@ukr.net

Орлик Марія Юрївна
художниця-реставраторка творів живопису,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
mashaorlyk@gmail.com

Андріанова Олена Борисівна
кандидатка хімічних наук,
директорка,
Бюро науково-технічної експертизи "АРТ-ЛАБ"
(Київ, Україна)
andria.elena@gmail.com

Біскулова Світлана Олександрівна
кандидатка хімічних наук,
провідна наукова співробітниця,
Бюро науково-технічної експертизи "АРТ-ЛАБ"
(Київ, Україна)
sabiskulova@gmail.com

Olena O. Havryliuk
first category art restorer of textiles,
Head of the Department of Scientific Restoration of Artifacts,
The National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Mariia Yu. Orlyk
art restorer of paintings,
The National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Olena B. Andrianova
candidate of Chemical Sciences (PhD),
Director,
Bureau of Scientific and Technical Expertise "ART-LAB"
(Kyiv, Ukraine)

Svitlana O. Biskulova
candidate of Chemical Sciences (PhD),
leading researcher,
Bureau of Scientific and Technical Expertise "ART-LAB"
(Kyiv, Ukraine)

ЗНАМЕНО УКРАЇНСЬКОГО ЗАПОРОЗЬКОГО ПОЛКУ 1917 РОКУ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ

BANNER OF THE UKRAINIAN ZAPOROZHIAN REGIMENT OF 1917 FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY: HISTORY AND RESTORATION

Анотація

Стаття присвячена комплексному дослідженню та реставрації знамена Українського Запорозького полку 1917 року з колекції Національного музею історії України. Вивчення літературних джерел дозволило простежити бойовий шлях та музейну історію знамена, стилістичний аналіз зображень козака та архангела Михаїла на прапорі підтвердив їхнє давнє та

глибоке значення в українській гербовій символіці. З метою розробки оптимальних консерваційно-реставраційних заходів проведено техніко-технологічне дослідження прапора, яке дозволило виявити основні матеріали, використані під час його створення та попередніх реставрацій у ХХ ст. За результатами досліджень розроблено план і проведено реставрацію, яка складалася з демонтажу, очищення шовкової тканини від забруднень, надання їй пластичності та цілісності, здійснення реставрації живопису та металевої бахромі з подальшим загальним монтажем прапора. Спільні зусилля дослідників, істориків, музейників і реставраторів сприяли відновленню знамена Українського Запорозького полку та введенню його у науковий обіг, що дає можливість кращого розуміння нашої історії і державно-національних традицій.

Ключові слова: знамено, зображення козака та архангела Михаїла, реставрація, шовкова тканина, олійний живопис, техніко-технологічна експертиза, рентгено-флуоресцентний аналіз, інфрачервона спектроскопія з Фур'є-перетворенням.

Summary

The article is devoted to the complex study and restoration of the Banner of the Ukrainian Zaporizhian Regiment 1917 from the collection of the National Museum of Ukrainian History. The study of literary sources made it possible to trace the battle route and the museum history of the Banner, the stylistic analysis of the images of Kozak and Archangel Michael on the flag showed their ancient and deep meaning in the Ukrainian emblematic symbolism. In order to develop optimal conservation and restoration measures, a technical and technological study of the flag was conducted, which allowed to identify the main materials used during its creation and previous restorations in the 20th century. According to the results of the research, a plan was developed and restoration was carried out, which included the complete dismantling of the flag, the cleaning of silk fabric from the dust and mud layers, providing it with lacticity, integrity and durability, the restoration of painting and metal fringes with subsequent general installation. The joint efforts of researchers, historians, museum workers and restorers contributed to the restoration of the Sign of the Ukrainian Zaporizhian Regiment and its introduction into scientific circulation and better understanding of our history and national traditions.

Key words: Banner, images of Kozak and Archangel Michael, restoration, silk fabric, oil painting, technical and technological expertise, X-ray fluorescence analysis, Fourier transform infrared spectroscopy.

Нині незалежна Україна відзначає 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. – одного з найважливіших і найскладніших періодів у історії українського народу у ХХ ст. Основними етапами революції були: діяльність Української Центральної Ради, проголошення її Універсалів (березень 1917 – квітень 1918 рр.); правління гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 рр.); встановлення влади Директорії Української Народної Республіки (УНР); розгортання та придушення масштабного повстанського руху (грудень 1918 – листопад 1921 рр.).

У колекції Національного музею історії України (далі – НМІУ) за інв. № Т–6 613 зберігається знамено Українського Запорозького полку, яке є безпосереднім свідком творення української державності у період формування та діяльності Центральної Ради. Знамено має непростий бойовий шлях та цікаву музейну історію, яку 2010 р. дослідив історик, журналіст, автор численних монографій Я. Тинченко. За його словами, прапор належав полку, сформованому 6 серпня 1917 р. в Москві українцями – військовими запасних частин Запорозького полку. Восени 1917 р. під час роззброєння полку більшовиками прапор було врятовано та передано С. Петлюрі. У 1919 р. це знамено перебувало у власності 4-го полку Січових стрільців, які залишили свою назву на білих, нині втрачених, стрічках, що кріпилися до прапора. Пізніше він став власністю Спільної юнацької школи. Знамено Українського Запорозького полку належало військам Української Народної Республіки аж до 1921 р. Згодом цей прапор передали до Музею визвольної боротьби України у Празі, що відкрився у травні 1925 р. завдяки зусиллям відомих українських дипломатів. На поч. 1950-х рр. знамено потрапило до Центрального державного історичного архіву м. Києва як “дар Чехословаччини Української академії наук в знак признательности и искренней дружбы чешского и украинского народов”¹. Дослідник Л. Лозенко зазначає, що частину матеріалів, повернутих із Чехословаччини, зокрема знамена УНР із різних військових частин, було знищено як такі, що “не мали історичного і наукового значення”. З акту передачі від 1962 р. відомо, що до фондів Київського історичного музею (нині НМІУ) надійшло 30 од. зб., серед яких прапор із інв. №Т–6 613 значився як “прапор невідновленої організації...”. В акті всі предмети охарактеризовані як “речі українських буржуазних націоналістів, виявлені серед архівних матеріалів”².

Прапор розмірами 134×106 см виготовлено із двох полотнищ шовкової тканини червоного кольору, декоровано олійним живописом та оторочено металевою бахромою із трьох боків. На одному полотнищі прапора зображено козака з мушкетом у блакитному тлі геральдичного щита. Композиція обрамлена рослинним орнаментом. Обабіч від центрального зображення розташовані композиції – по два жовто-блакитних та по одному червоно-чорному прапору, ядра, гармати. Периметр полотнища обрамлений написом: ЗНАМЕНО УКРАЇНСЬКОГО ЗАПОРОЖСЬКОГО ПОЛКУ. На іншому полотнищі прапора зображено архангела Михаїла зі схрещеними мечами на блакитному тлі із золотавим рослинним орнаментом навколо. Вгорі орнаменту міститься напис “б/VIII 1917”, внизу – “ЗА УКРАЇНУ” (рис. 1).

Одним із перших, хто опублікував опис цього прапора ще в 1965 р., був український геральдист та дослідник, колишній поручик армії УНР, майор Української Національної Армії М. О. Битинський (1893–1972). За його словами, ескіз прапора виконав військовий і політичний діяч А. Чернявський (1889–1944)³.

Зображення на прапорі мають давнє та глибоке символічне значення для України. Відомо, що український прапор

1 Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – Ч. 1–6. – С. 23.

2 Иванова О. В., Гаврилюк Е. А., Орлик М. Ю., Бискулова С. А., Андрианова Е. Б. Исследования знамени Украинского Запорожского полка из собрания Национального музея истории Украины // Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції “Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності”. – Київ: НАКККіМ, 2016. – С. 4–6.

3 Битинський М. Українські військові прапори й корогви // Вісті. – 1965. – Ч. 111. – С. 93–94.

найбільше модифікувався за часів запорозького козацтва. Корогви були різнобарвні: із зображенням зірок, хрестів, сонць, місяців, гетьманських або місцевих гербів. Образ лицаря із самопалом як головний елемент герба Війська Запорозького вперше з'явився у другій пол. XVI ст.

У добу козацько-гетьманської держави козака зображали на печатках і прапорах гетьманів України та численних козацько-старшинських родів⁴. Образ архангела Михаїла, який із прадавніх часів використовували в українській гербовій символіці, не втратив своєї актуальності і у XX ст.

На тлі гострої визвольної боротьби 1917–1921 рр. за існування України як держави відбувалися палкі дискусії на тему загальнонаціональної символіки, зокрема державного герба та печатки. Українські політичні та культурні діячі того періоду створювали різноманітні проекти. Художник-графік, ілюстратор, ректор і співзасновник Української академії мистецтв Г. Нарбут у 1918 р. представив проект герба й печатки УНР, де поєднав ключові символи нашої історії – тризуб та козака з мушкетом. Громадський та політичний діяч, публіцист Григорієв-Наш (Н. Григорієв) в 1917 р. у брошурі “Катехізм Українця” зобразив герб України у вигляді медальйона з постаттю архистратига Михаїла зі схрещеними мечами⁵. Елементи цього герба майже збігаються із композицією на реверсі нашого знамена. Зображення козака та архангела Михаїла поширювалися на патріотичних листівках, зокрема, виданих у 1917 р. у Петрограді Українським літературно-художнім товариством.

Прапор із НМІУ неодноразово опинявся перед загрозою знищення. Однак численні підклеювання латок у місцях утрат на обох полотнищах, зшивання розривів, поновлення фарбового шару на тлі зображення козака з мушкетом є свідченням того, що пам'ятку намагалися врятувати. Під час чергового огляду стан прапора був визначений як незадовільний, а реставрацію – застарілою. Стан збереженості рідкісної історичної пам'ятки та експозиційна актуальність спонукали до передачі її на реставрацію у 2015 р.

Після надходження знамена у відділ наукової реставрації фахівці музею залучили до співпраці дослідників БНТЕ “АРТ-ЛАБ”. Комплексне техніко-технологічне дослідження дало змогу визначити матеріали, що використовувалися під час створення прапора та його подальшої реставрації. Знамено дослідили методом оптичної мікроскопії, в ультрафіолетовому та інфрачервоному діапазонах, методами рентгено-флуоресцентного аналізу та ІЧ-спектроскопії з Фур'є-перетворенням.

Встановлено, що тканина виготовлена з натурального шовку та забарвлена азокарміновим барвником В. Прапор декоровано золотистою бахромою, при виготовленні якої використано бавовняне волокно, обкручене металевими нитками зі сплаву на основі міді. Під час дослідження пігментів фарбового шару визначено, що в авторських шарах живопису використано хром жовтий, вохру, кіновар, хром зелений, індиго, ультрамарин синій, краплак фіолетовий темний та металізовані пігменти. Наповнювачі – баритове білило, крейда та гіпс. У всіх фарбах авторського живопису виявлено цинково-свинцеве та свинцево-цинкове білило, використання яких характерне для живопису кін. XIX – першої чверті XX ст.⁶. Написи на синьому тлі із зображенням козака виконано сумішшю цинково-свинцевого білила та берлінської лазурі, натомість у складі авторського шару живопису використано ультрамарин. Для реставраційних дублювань застосовано й натуральний шовк, і синтетичні тканини – поліамід-нейлон та ацетатне волокно. Як реставраційні адгезиви, використані клей “Момент універсальний” та термопластичний клей на основі полістиролу / бутадієнстирольного каучуку. З огляду на початок промислового виробництва синтетичних матеріалів та клею “Момент”, можна зробити висновок, що реставрацію провели не раніше 1960-х рр⁷. У фондах НМІУ відсутні документальні свідчення про попередні реставраційні втручання.

Знамено Українського Запорозького полку надійшло на реставрацію в незадовільному стані. Тканина мала значні забруднення, пересохлість, ламкість, втрату пластичності та міцності волокон, деформації, часткові втрати барвника, цупкі коричнево-чорні плями клею, розриви, потертості, висипання ниток основи та піткання, втрати фрагментів шовку, велику кількість реставраційних латок, зшивання місць розривів (рис. 2). Олійний живопис на обох полотнищах знаходився у стані активної руйнації. Спостерігалися лушення, осипання та втрати фарбового шару, поверхневі забруднення живопису, численні плями клею та фарби, записи на синьому тлі постаті козака (рис. 3, 4).

На початку реставрації проведено повний демонтаж: відокремлено бахрому та роз'єднано полотно. Робота над кожним полотнищем прапора проводилася окремо. Насамперед виконано укріплення фарбового шару “відкритим способом” для уникнення сильної напруги на поверхні живопису й подальшої усадки, враховуючи тонку та ослаблену шовкову основу. Для цього застосували суміш антисептованого кролячого клею (4%) з полівініловим спиртом (4%). Розчин наносили на окремі ділянки, попередньо просякнуті етиловим спиртом, прогрівали каутером крізь фторопластову плівку та накладали прес для кращого виправлення деформацій та вкладання кракелюра. Наступним кроком стало очищення тканини від щільних пило-брудових нашарувань. Необхідно зазначити, що етапи реставрації тканини полотнища із зображенням козака (від демонтажу латок до дублювання) здійснювали фрагментами, зважаючи на його значну руйнацію. Підбір розчинника для очищення проводили з урахуванням сильної текучості барвника та великої кількості олійних орнаментальних зображень на тлі забрудненої основи. Дієвим і водночас делікатним був визначений органічний розчинник гексан. Роздублювання численних латок та ослаблення плям клею проводили розчинником – етилацетатом (рис. 5).

Після очищення здійснили пластифікацію шовкових волокон тканини 2%-м водним розчином гідролізату шовку з подальшим виправленням деформацій шляхом пресування. З метою зміцнення та надання цілісності полотнищам

4 Archiwum Główne Aktów Dawnych w Warszawie, Extranea IX: Polen. – Vol. 90 – N. 59.

5 Гай-Нижник П. Утвердження тризубу в офіційній символіці Української Народної Республіки та Української Держави доби Центральної Ради і Гетьманату / [Електронний ресурс]: Павло Гай-Нижник. Особистий сайт. – Режим доступу: <http://www.hai-nuzhnyk.in.ua/doc/2018doc-tryzub.php> (дата звернення: 7.09.2018). – Назва з екрана.

6 Иванова О. В., Гаврилюк Е. А., Орлик М. Ю., Бискулова С. А., Андрианова Е. Б. Вказ. праця. – С. 4–9.

7 Иванова О. В., Гаврилюк Е. А., Орлик М. Ю., Бискулова С. А., Андрианова Е. Б. Вказ. праця. – С. 7–8.

прапора провели локальні та загальні дублювання тканини зі зворотного боку 5%-м термопластичним клеєм PVA соролімер “Kremer”, напилим на пофарбований у відповідний колір шовковий газ. Місця розривів і висипань ниток основи та піткання додатково укріпили з лицьового боку шляхом перекриття укладених ниток попередньо підготовленою прозорою тканиною (рис. 6).

Після надання тканині еластичності, цілісності та міцності було продовжено роботи із реставрації живопису. Поверхню фарбового шару очищували водно-спиртовим розчином, а фактурні плями клею “Момент” попередньо пом’якшували розчинником етилацетатом та видаляли механічно. Робота проводилася ретельно та делікатно, під лампою-лупою 5D (збільшення у 2,5 рази), щоб уникнути розчинення фарбового шару та дублювального адгезиву. Фарбові плями видаляли “сухим” способом, методом відшарування за допомогою гострого скальпеля. Надалі в утрати живопису підводили реставраційний ґрунт на основі кролячого клею та полівінілового спирту. Видалення великої кількості попередніх реставраційних записів не проводили через ризик пошкодження делікатного авторського живопису та втрати історії побутування пам’ятки. Після покриття ізоляційним шаром лаку проведено тонування втрачених фрагментів живопису та нанесено захисне покриття (рис. 7, 8). Окремо були проведені роботи із реставрації металевої бахромки. Очищення здійснене пароочисником із подальшим промиванням етиловим спиртом. виправлення стійких деформацій проводили шляхом розрівнювання та укладки бахромки між шарами бавовняної тканини та витримування під пресом до повного висихання. Тривала та кропітка робота над прапором була завершена після здійснення загального монтажу. Вчоргове унікальній пам’ятці було врятоване життя (рис. 9).

Варто додати, що цього року до дня вшанування сторіччя УНР та на честь 27-ої річниці Незалежності України відбувся парад, який відкрили копії прапорів військових частин, серед яких гордо майоріло знамено Українського Запорозького полку⁸. Спільні зусилля дослідників, істориків, музейників та реставраторів сприяють розумінню нашої історії та відродженню державно-національних традицій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Archiwum Główne Aktów Dawnych w Warszawie, Extranea IX: Polen. – Vol. 90 – N. 59.
2. Битинський М. Українські військові прапори й корогви // Вісті. – 1965. – Ч. 111. – С. 93–94.
3. Гай-Нижник П. Утвердження тризубу в офіційній символіці Української Народної Республіки та Української Держави доби Центральної Ради і Гетьманату / [Електронний ресурс]: Павло Гай-Нижник. Особистий сайт. – Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2018doc-tryzub.php> (дата звернення: 7.09.2018). – Назва з екрана.
4. Иванова О. В., Гаврилюк Е. А., Орлик М. Ю., Бискулова С. А., Андрианова Е. Б. Исследования знамени Украинского Запорожского полка из собрания Национального музея истории Украины // Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції “Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності”. – Київ: НАКККіМ, 2016. – С. 4-9.
5. Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – Ч. 1–6. – С. 23.
6. Павлов В. Парад Незалежності відкриють бойові прапори доби УНР / [Електронний ресурс]: Українська правда. Історична правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2018/08/23/152826> (дата звернення: 8.11.2018). – Назва з екрана.
7. Тарасенко Н. Відзначення 100-річчя подій української революції 1917–1921 рр. / [Електронний ресурс]: Центр дослідження соціальних комунікацій НБУВ. – Режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3233:vidznachennya-100-richchya-podij-ukrajinskoji-revoljutsiji-1917-1921-rr-yak-faktor-standovlennya-ukrajinskoji-natsionalnoji-ideji&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 12.05.2018). – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Archiwum Główne Aktów Dawnych w Warszawie, Extranea IX: Polen. – Vol. 90 – N. 59.
2. Bytynskiy M. Ukrainski viyskovi prapory y korohvy // Visti. – 1965. – Ch. 111. – S. 93–94.
3. Hai-Nyzhnyk P. Utverzhennia tryzubu v ofitsiyniy symbolitsi Ukrainskoi Narodnoi Respubliky ta Ukrainskoi Derzhavy doby Tsentralnoi Rady i Hetmanatu. [Elektronnyi resurs]: Pavlo Hai-Nyzhnyk. Osobystyi sayt. – Rezhym dostupu: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2018doc-tryzub.php> (data zvernennia: 7.09.2018). – Nazva z ekrana.
4. Ivanova O. V., Gavriiliuk E. A., Orlik M. Yu., Byskulova S. A., Andrianova E. B. Issledovaniia znamen Ukrainского Zaporozhskogo polka iz sobraniia Natsionalnogo muzeia istorii Ukrainy // Zbirnyk naukovykh prats mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Muzei ta restavratsiia u konteksti zberzhennia kulturnoi spadshchyny: aktualni vyklyky suchasnosti”. – K.: NAKKКiM, 2016. – S. 4-9.
5. Lozenko L. Prazkyi ukrainskyi arkhiv: istoriia i siohodennia // Arkhivy Ukrainy. – 1994. – Ch. 1–6. – S. 23.
6. Pavlov V. Parad Nezalezhnosti vidkryiut boiovi prapory doby UNR. [Elektronnyi resurs]: Ukrainka pravda. Istorychna pravda. – Rezhym dostupu: <http://www.istpravda.com.ua/short/2018/08/23/152826> (data zvernennia: 8.11.2018). – Nazva z ekrana
7. Tarasenko N. Vidznachennia 100-richchia podii ukrainskoji revoliutsii 1917–1921 rr. / [Elektronnyi resurs]: Tsentr doslidzhennia sotsialnykh komunikatsiy NBUV. – Rezhym dostupu: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3233:vidznachennya-100-richchya-podij-ukrajinskoji-revoljutsiji-1917-1921-rr-yak-faktor-standovlennya-ukrajinskoji-natsionalnoji-ideji&catid=8&Itemid=350

⁸ Павлов В. Парад Незалежності відкриють бойові прапори доби УНР / [Електронний ресурс]: Українська правда. Історична правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2018/08/23/152826> (дата звернення: 8.11.2018). – Назва з екрана.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

НМІУ – Національний музей історії України

УНР – Українська Народна Республіка

Перелік ілюстрацій:

Рис. 1. До реставрації. Аверс прапора.

Рис. 2. До реставрації. Забруднення, розриви, втрати тканини.

Рис. 3. До реставрації. Забруднення, осипання, втрати фарбового шару. Пізні записи.

Рис. 4. До реставрації. Реверс прапора.

Рис. 5. У процесі реставрації. Роздублювання тканини.

Рис. 6. У процесі реставрації. Дублювання полотнищ прапора на нову основу.

Рис. 7. Після реставрації. Медальйон аверсу прапора.

Рис. 8. Після реставрації. Медальйон реверсу прапора.

Рис. 9. Після реставрації. Аверс прапора.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

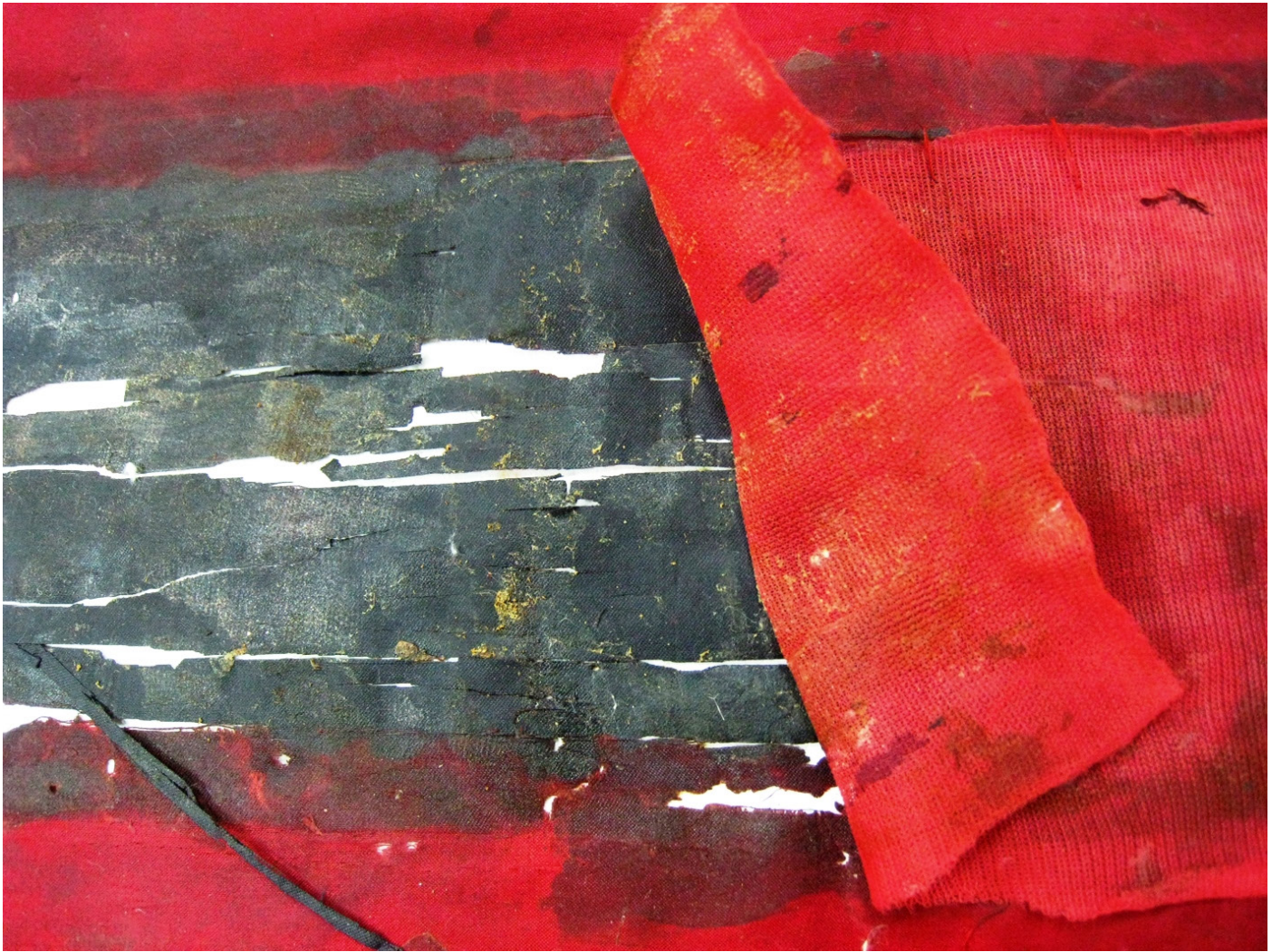

Рис. 5

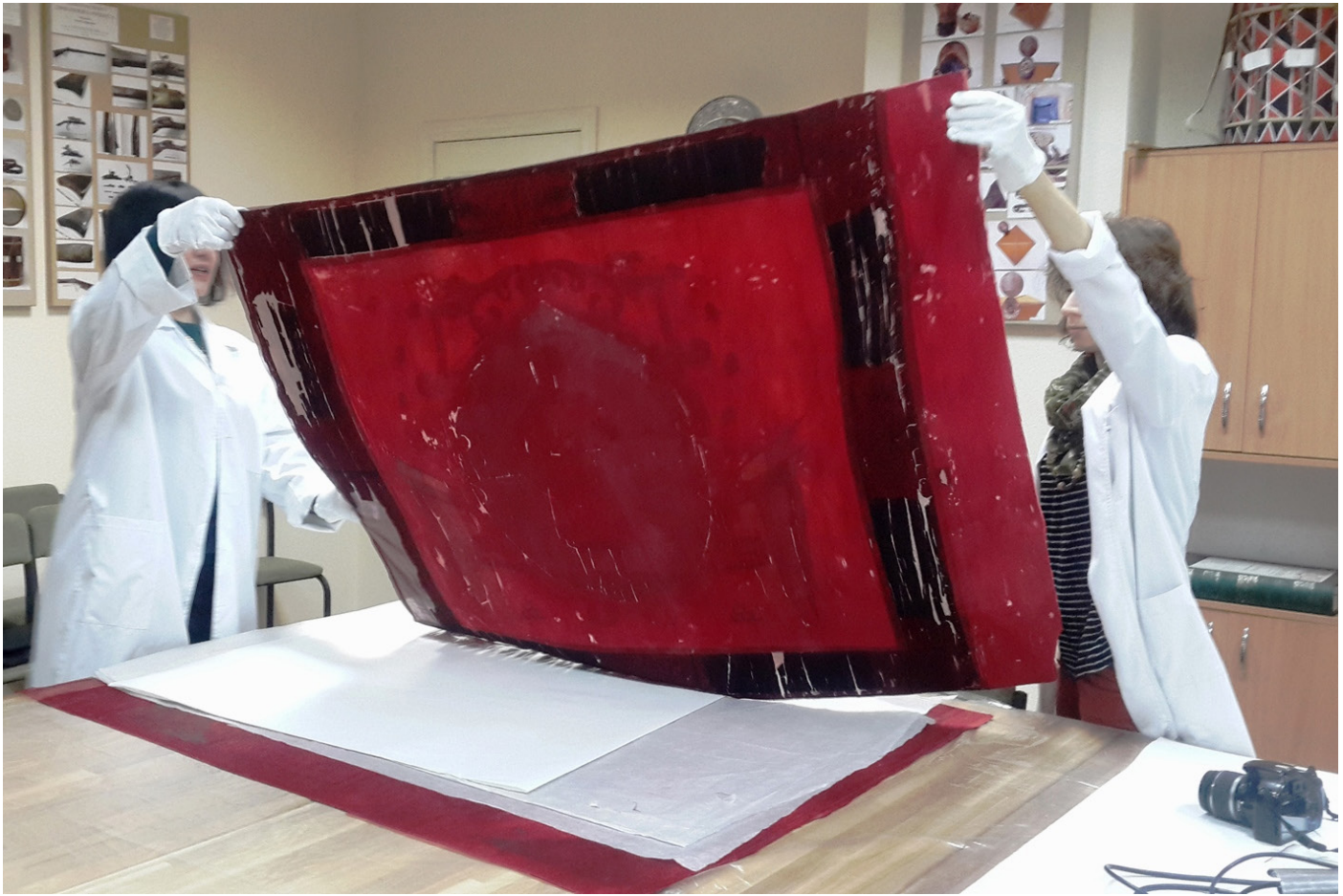

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

Рис. 9